

KONRÁD MIKLÓS

„Szidur a karácsonyfa alatt!”
Karácsonyi ünnepek és zsidó identitás
a dualizmus korában

*„Kis Jézuska folyó hóban
Megszületik a jászolban,
Maczerál a feleségem,
Selyem zsüpont vegyél nekem,
Karácsony, karácsony! Megüt a guta, kéremaláson!
[...]*

*Uramisten, szent megváltóm,
Hogy fizessem ki a váltóm?
Karácsonyfát venni holnap,
Miért is születtem zsidónak?
Karácsony, karácsony! Megüt a guta, kéremaláson!”¹*

Szép Ernő kuplóján az 1900-as évek pesti zsidó polgára annál is inkább elmosolyodhatott, mert jó eséllyel magára ismert. Mondani sem kell, a felekezeti lapok szerzői, hírlapírók, publicisták, tudósok, rabbik, vagyis a közéletben zsidóként felszólaló neológ értelmiség szerint a karácsony megünneplése nem számított a hivatalosan hön öhajtott – bár pontosan soha nem definiált – „asszimiláció” kívánatosnak vélt tartozékai közé. Ám a chanuka ünnepével az időszaki egybeesés miatt óhatatlanul összekapcsolt jelenség elterjedését ők is feljegyezték:

1 Karácsonyi ének. In Hervay Frigyes szerk.: *Magyar Kabaret*. Gyoma, Kner Izidor, 1910, 106–7.

„Nyissunk be egy zsidó házba”, javasolta a rövid életű *Szombati Újság* 1882 elején. „Szokatlan fényt látunk, örömszibongás hallik, talán azt a régi dalt zengetik, mely Izrael megváltásáról szól: Mázó cúr jesuáthi? De karácson van. A zsidó házban karácson. A régi vallás az újtól tanul. Az anya hímet var leányáról. Megrezenünk a jeleneten, s mélyen megilletődve kérdezzük magunktól, vajon elfelejtették-e, hogy a »pörölyek« utódai, vajlon nem tudják-e, hogy Izrael megváltója még nem született?”² A karácsonyfa megjelenését a zsidó otthonokban a neológ értelmiség a zsidó vallástól való eltávolodás jeleként értelmezte, annak szimbólumaként láttatta.³ „A zsidó is meggyújtja a karácsonyfát”, állapította meg 1886-ban az *Egyenlőség*, a kor legnagyobb példányszámú és legbefolyásosabb zsidó felekezeti hetilapja. „Gyermekei most már nem ismerik a chanuka mécseseit, a menoráht, melynek meggyújtásánál felhangzott a hagyományos ének. Nem ismerik a szombati gyertyát; fájdalom, már a halottak lelki üdvéért előírt mécs is kimegy a divatból. Helyébe lép a karácsonyfa kultus.”⁴ A hangnem a felháborodás és a keserű ironia között ingadozott. „Kár, hogy nem fordult meg múlt szombaton este a redoutban”, írta „Egy rabbi” az *Egyenlőség*hez beküldött levelében 1893-ban, a zsidó vallás ún. *repciójáért* folytatott küzdelem idején. Egy jótékony egyesület vásárt rendezett a redout termeiben a lipótvárosi népkonyha javára. Többnyire zsidó résztvevők vásároltak többnyire zsidók által ajándékozott és zsidó hölgyek által árusított tárgyakat – egy hatalmas, a terem közepén díszelgő karácsonyfa körül. „Egy darab *reczeczio*t látott volna. Nem abból, melyet a zsidó vallás vár a magyar törvényhozástól, hanem abból, melyet a mieink gyakorolnak a keresztény vallás iránt. Óriási léptekkel haladunk, tisztelt szerkesztő úr. *Reczipiáltuk* a karácsonyt. Milyen meglepetés lehetett a kis Jézuskának, mikor régi törzsbelieit látta nyüzsgögni az óriási karácsonyfa körül!”⁵ Az efféle cik-

2 N. E.: A karácsonfa a zsidó családban. *Szombati Újság*, 1882. jan. 7, 10.

3 Persze ez a közeg sem volt homogén, köztük is akadt, aki a felekezeti életben való elkötelezettsége mellett otthonában megünnepelte a karácsonyt, így például Bánóczi József, a neológ zsidó közelet egyik központi figurája. Lásd Benoschofsky Ilona: Bánóczi József – levelezése tükrében. In Scheiber Sándor szerk.: *Évkönyv. 1977/78*. Bp., Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1978, 26.

4 Dr. Mezey Ferencz: Karácsonyfa. *Egyenlőség*, 1886. dec. 26, 5.

5 Egy rabbi: A zsidók és a karácsonyfa. *Egyenlőség*, 1893. dec. 29, melléklet, 2.

kek évről évre megismétlődtek, értelemszerűen a karácsonyi ünnepek idején. Az 1910-es évek elejére a karácsony(fa) általános elterjedtségét a zsidó polgárság körében az *Egyenlőség* kétségtelen tényként mutatta be. A felháborodás immár inkább rezignált iróniával párosult, így az *Egyenlőség* egy 1911. december 24-i cikkében: „*Mi vagyunk a legbanagosabbak, a legmeghatottabbak, a legünnepélyesebbek. A legnagyobb karácsonyfát a zsidó asszonyok veszik és a legkeresztényibb hangulatot zsidók írják az ünnepi lapokban.*”⁶

A karácsonyfa megjelenése a zsidó otthonokban nem volt magyarországi sajátosság. Amiként a Németországban fellépő zsidó felvilágosodás a cseh-morvaországi, illetve bécsi zsidóság (tompító hatású) közvetítésével terjedt el Magyarországon,⁷ a karácsonyfa-állítás német szokása is értelemszerűen a német zsidóság körében honosodott meg először, a magyar (keresztény, majd zsidó) családokban Németország, illetve Bécs közvetítése révén jelent meg, ahova a karácsonyfát történetesen egy berlini származású zsidó *salonnière*, Fanny von Arnstein vezette be 1814-ben.⁸

Németországban a neves mázskil Samuel Mayer Ehrenberg már 1832-ben arról panaszkodott, hogy a „*legtöbb*” zsidó család megünnepeli a karácsonyt.⁹ Ehrenberg valószínűleg túlzott, de a visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy a 19. század közepére a karácsonyfa már valóban gyakori vendég volt a német, cseh-morvaországi vagy bécsi zsidó otthonokban, és nem csupán a jómódú polgárság körében.

6 Zsidók karácsonya. *Egyenlőség*, 1911. dec. 24, második melléklet, 1.

7 Michael K. Silber: The Historical Experience of German Jewry and its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In Jacob Katz szerk.: *Toward Modernity. The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 107–157.

8 Hilda Spiel: *Fanny von Arnstein*. Frankfurt am Main, S. Fischer, 1962, 435. Ami a karácsonyfa magyarországi meghonosodását illeti, Podmaniczky Frigyes szerint Pesten drezdai származású édesanyja vezette be a karácsonyfa-állítás szokását. *Az Élet és Literatúra* egy 1842-es cikke szerint Brunswick Teréz volt az, aki Bécsből először Pestre hozta a karácsonyfát. A *Jövendő* 1905. decemberi számában Vay Sándor azt állította, hogy a karácsonyfa divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya terjesztette el Magyarországon. A bevezetés dátuma mindenesetre mindhárom esetben az 1820-as évek második fele. A kérdésről bővebben: Solymossy Sándor: A karácsonyfa története. *Napkelet*, 1930. 12. sz., 1113–1114.

9 Nahum N. Glatzer szerk.: *Leopold and Adelheid Zunz: An Account in Letters, 1815–1885*. London, East & West Library, 1958, 62.

Ott volt az 1850-ben Berlinben született Eduard Bernstein, vagy a hat évvel később a morvaországi Freibergben világra jött Sigmund Freud szüleinek nappalijában (később a családapa Freudnál is).¹⁰ Az 1892-ben született Walter Benjamin szerint már nagyszülei is megünnepték a karácsonyt.¹¹ A századelőn Franz Rosenzweig kasseli szülei is karácsonyoztak, amiként Theodor Herzlék is: a család körülállta bécsi otthonában a fenyőfát és karácsonyi dalokat énekelte.¹²

Bár megjelenésének előfeltétele volt a zsidó vallásos élet *hagyományos* formáitól való eltávolodás, ez még nem jelenti azt, hogy a karácsonyfa keresztény vallási szimbólumként vonult be az akkulturált zsidók otthonaiba. Walter Benjamin nagyszülei a karácsonyt nem keresztény ünnepként, hanem mint *Volksfest* ünnepelték.¹³ Ugyanígy értelmezték a karácsonyt a századforduló Berlinében felnőtt Gershom Scholem szülei is: „*Azt állították, hogy ez egy német népi ünnep, amelyet mi nem zsidókként, hanem németként ünnepünk.*” 1911 karácsonyán a szülei világnézetétől ekkor már elforduló és a cionizmus iránt érdeklődő kamasz Scholemet édesanyja egy a karácsonyfa alá helyezett Herzl-portréval lepte meg.¹⁴

A 19. századi magyarországi zsidó önéletrajzok szűkös száma miatt nehéz pontosan megállapítani, hogy a karácsonyfa mikortól terjedt el a zsidó polgárság körében. Egy tárcájában Ágai Adolf már 1876-ban megemlíti, hogy a fővárosban az arisztokraták és a hivatalnokok

10 Eduard Bernstein: *How I Grew Up as a Jew in the Diaspora* (1918). In Paul Mendes-Flohr – Jehuda Reinharz szerk.: *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. New York, Oxford University Press, 1995, 262-263.; Martin Freud: *Glory Reflected. Sigmund Freud – Man and Father*. London, Angus and Robertson, 1957, 11.; Peter Gay: *Freud. A Life For Our Time*. New York – London, W. W. Norton & Company, 1998, 600.

11 Gershom Scholem: *Walter Benjamin: Die Geschichte einer Freundschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1975, 49.

12 Nahum N. Glatzer: *Franz Rosenzweig: His Life and Thought*. New York, Schocken, 1953, XXXVI–XXXVII.; George E. Berkley: *Vienna and Its Jews: The Tragedy of Success 1880s–1980s*. Cambridge, MA – Lanham, MD, Abt Books – Madison Books, 1988, 114.

13 Gershom Scholem: *Walter Benjamin*, i. m., 49.

14 Gershom Scholem: *De Berlin à Jérusalem. Souvenirs de jeunesse*. Paris, Albin Michel, 1984, 59.

mellett egyes zsidó családok is megünneplik a karácsonyt.¹⁵ A hangsúly mindenesetre a polgárságon van, a karácsonyfa modern városi rítus volt, a 19. század szülöttje. „A »karácsonyfa« minden nemzeté, erről amennyi szépet lehet mondani, oly fölösleges lenne; mindenütt egyforma, mindenütt ismerős”, írta a *Vasárnapi Újság* 1868-ban, ám nyomban hozzá is tette: „A karácsonyfát a köznép nem ismeri, csak a czukrász kirketokból, a hol esténként a fényes kivilágítás mellett órahosszat elbámulják a sok szépet s jót, s ha nevét nem tudnák is, annyit szó nélkül is gondolnak, hogy az a sok jószág csak »uraknak való«. Ennyit is csak a városiak mondhatnak, a falubelieknek tán még meséjökben sem fordul elő.”¹⁶ A falusi értelmiség, tanítók, jegyzők kivételével a faállítás falun még a 20. század elején sem jött divatba.¹⁷

A kettősség a zsidók körében is megvolt, bár esetükben a döntő motívum alapvetően nem a lakóhely volt, hanem a hagyományos zsidó vallási élettől való eltávolodás, amely általában (de nem feltétlenül) párhuzamosan haladt az elsődlegesen (de nem kizárólag) modern városi élethez kötődő akkulturációval. Az ortodox zsidóság körében a karácsonyfa ismeretlen maradt, és ez nem csupán az északkeleti megyék ultra-ortodox zsidóságára, vagy a felvidéki falvak ortodox hitközségeinek tagjaira vonatkozik. A karácsonyfa az akkulturálódott (városi) ortodox zsidók otthonaiban sem jelent meg. Ennek közvetett bizonyítékát a századforduló két magyar nyelvű ortodox sajtóorgánuma szolgáltatja. A *Zsidó Híradó* (1891–1906), majd az őt követő *Magyar Zsidó* (1908–1913) az Orthodox Izraelita Közvetítő Bizottság – 1906 után Ortodox Izraelita Központi Iroda – félhivatalos orgánumi voltak. Az Ortodox Iroda feladata elvileg az ortodox hitközségek és a hatóságok közötti közvetítés volt, a gyakorlatban az Iroda emellett az ortodox hitközségek némileg kéretlen szószólója és informális vezetője is volt. Hetilapjai, amelyeket az ortodox zsidóság jelentős része már csak azért sem olvasott, mert nem tudott (elég jól) magyarul, egyfelől egyértelműen propagandisztikus célt szolgáltak.

15 Porzó [Ágai Adolf]: Hauptstädtische Croquis. Allerlei Weinachts-Abende. *Pester Lloyd*, 1876. dec. 24, melléklet, oldalszámozás nincs [1].

16 Varga János: Karácson ünnepe. *Vasárnapi Újság*, 1868. dec. 27, 634.

17 HVG, 2008/51-52. sz.: http://hvg.hu/hvgfriss/2008.51-52/200851-52_MILYEN_VOLT_A_KARACSONY_SZAZ_EVE_Elso_me.aspx (Letöltés ideje: 2009-02-26.)

Legfőbb törekvésük az volt, hogy az (alkalmasint nem zsidó) olvasóknak kedvező képet nyújtsanak az ortodox zsidóságról, ez lényegében az ortodox zsidók elmagyarosodottságának szüntelen hangoztatását és a neológ zsidók nem kevésbé szüntelen kárhoztatását jelentette. Másfelől azonban e hetilapoknak megvolt a maguk potenciális olvasótábor is, az ortodox zsidóság azon rétege, amely nyelvében már valóban elmagyarosodott, fiait reáliskolába, sőt gimnáziumba járatta, és akkulturációja révén fokozottabban ki volt téve a hagyományos zsidó életmódtól való elidegenedés „veszélyének”. Ám miközben e hetilapok már az 1890-es években ismételten cikkeztek a középiskolai ortodox fiatalság csökkenő vallásosságáról,¹⁸ és az 1900-as évek végétől kezdve egyre gyakrabban panaszkodtak arra, hogy az ortodox hitközségekben is növekszik azoknak a száma, akik nem tartják meg a szombatot,¹⁹ sem a *Zsidó Híradó*, sem a *Magyar Zsidó* nem tett soha említést arról, hogy a karácsonyfa megjelent volna az ortodox zsidók nappalijaiban, pontosabban egyetlen egy cikk sem tartotta szükségesnek óvni ettől olvasóit. A téma kizárólag a neológ zsidósággal kapcsolatban merült fel, annak végzetes eltévelyedése ékes bizonyítékeként. A neológ zsidó, aki, *„Ielki vigasztát nem a vallásban és annak követésében, betartásában, hanem a Wertheim-kasszában, saját vallása eltagadásában, és a más vallásúak iránti hízelgésekben látja”*, vélte a *Zsidó Híradó* 1896-ban, azért állít otthonában karácsonyfát, hogy ezáltal is előmozdítsa társadalmi helyzetét, vagyis a keresztény elit általi elfogadtatását. Hogy a keresztény „társaság” csekély hajlamot mutat társadalmi befogadására, ezt a Lipótváros polgársága azzal magyarázza, bűjt az ortodox hetilap a *Lipócia „parfümös otthonai”* lakóinak bőrébe, hogy *„nem láttak bennünket abban az órában, midőn a karácsonyfák előtt úgy néztünk ki, mintha valóságos született keresztények volnánk”*.²⁰ Hiú ábránd, figyelmeztette a hetilap egy évvel később a *„fényes paloták”* karácsonyfát állító urait és

18 Rosenzweig Májér: A tanév elején. *Zsidó Híradó*, 1895. aug. 29, 2–3.; Pedagógus: Tanév előtt. *Zsidó Híradó*, 1899. aug. 24, 2–3.; Pedagógus: Tanév végén. *Zsidó Híradó*, 1900. jún. 28, 1–2.

19 G. V.: A szombat szentsége. *Magyar Zsidó*, 1909. márc. 5, 2–3.; Gábel Jakab: „Magyarországi orth. zsidók országos szövetsége”. *Magyar Zsidó*, 1910. febr. 17, 1–2.; Fischer Fülöp: Orthodox és statusquo zsidóság. *Hitör*, 1914. ápr. 8, 4.

20 -s - d.: Karácsonyfák. *Zsidó Híradó*, 1896. dec. 23, 4–5.

úrnőit: „Csak zsidók maradnak az ellenségek szemében. Nem engesztelik ki őket sem karácsonyfával, sem más majmolással.” A megbélyegzést óhatatlanul követte a felszólítás: a neológ zsidók legyenek zsidók „a szó valódi értelmében”, vagyis térjenek vissza a hagyományos vallási élethez, és ennek első lépéseként, „ne majmoljanak más vallásúakat”.²¹

Bár ostorozásában az ortodox hetilap szinte soha nem disztinválta, „neológok” alatt egy kalap alá véve az ortodox zsidókhoz képest társadalmilag jóval rétegzettebb ellentábor összes tagját, a neológ zsidók karácsonyfa-állításának „majmolását” illető kritikája kifejezetten a jómódú városi polgárságra korlátozódott. Pedig ez esetben az általánosítás valamelyest indokolható lett volna. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy minden neológ zsidó felállította a maga karácsonyfáját, hanem, hogy a szokás nem csupán a „Lipótváros”, vagyis a zsidó felső középosztály és nagypolgárság körében terjedt el.

A karácsonyfa persze egyáltalán nem, vagy csak lassabban vonult be az életvitelében és mentalitásában a zsidó hagyományokhoz jobban kötődő, illetve azoktól lassabban távolodó zsidók otthonaiba, lettek legyen neológ vagy status-quo hitközség tagjai. „*Otthon, a szüleink házában, még nem láttunk karácsonyfát*”, emlékezett vissza az 1879-ben született és Dombóváron felnőtt Hajdu Miklós.²² Apja, Hónig Adolf, a dombóvári Chevra Kadisa főgondnoka, a hitközség képviselő-testületének és iskolaszékének a tagja, harminc éven át volt községi helypénzbérlő, közben a mernyei piaristáktól bérelt írtásokat, kisboltja mellett kisüstös szeszfőzdét is üzemeltetett.²³ Az 1893-ban Nagybajomban született Gyergyai Albert szülei sem vezették be a karácsonyfát. Apja a somogyi falu zsidó népiskolájának volt a tanítója és egyben igazgatója. Szakácsnőjük és minden es cselédjük, Etel, karácsonykor felállított ugyan egy kis fát a konyhában, de az nem vonult át a nappaliba.²⁴ Hogy megünnepelték-e a chanukát, az sajnos nem derül ki a később kikeresztelkedett Gyergyai önéletrajzá-

21 Adler Ignác: Okuljunk. *Zsidó Híradó*, 1897. dec. 23, 1–2.

22 Hajdu Miklós: Mesemondó lángok. In *Gileád. Vallomások, elbeszélések*. Bp., Singer és Wolfner, 1914, 38.

23 Takács Istvánné: *A dombóvári zsidóság története*. Dombóvár, Dombóvári Városszépitő és Városvédő Egyesület, 2007, 63.

24 Gyergyai Albert: *Anyám meg a falum*. Bp., Szépirodalmi, 1972, 54.

ból, amelyben a szüleinek és szülőfalujának több száz oldalt szentelő irodalomtörténész még szülei zsidó mivoltát sem mondta ki egyértelműen.²⁵ Az 1907-es születésű Gelléri Andor Endre családjában megütköztek a chanukát. Óbudán éltek, téglagyári kantinosnő édesanyja a babonássáig vallásos volt, míg lakatossegéd apja csupán feleségére való tekintettel böjtölt vele együtt húsvétkor (később, első szívrohama után, maga is vallásosabb lett). Karácsonyfát ők sem állítottak – a kis Gelléri legnagyobb sajnálatára: *„Nálunk is égtek a chanuka-gyertyák, s bár imádtam ezeket a kis lángokat, milyen gyönyörű volt velük szemben a zöld karácsonyfa, csodálatos üvegcsengőivel, arany és ezüst szálaival és e csillogás közepett lobogó gyertyáival [...] Mindig feleslegesnek és dacosnak éreztem én a zsidók karácsonyát: a chanukát. Minek lobognak itt ezek a gyertyák estéről estére, amikor a keresztények meggyújtották a magukét a zöld, illatos fenyőfákon?”*²⁶

Az 1894-ben Pesten született, André Kertész néven világhírű fotóművésszé vált Kertész András szülei viszont megünnepelték a karácsonyt, noha a család, ha nem is volt olyan szegény mint Gellérié, kispolgári körülmények között élt, Kertész apja vándor könyvügynök volt.²⁷ A tíz évvel korábban született, Szegeden és Lőcsén nevelkedett Bauer Herbert, alias Balázs Béla családja valamivel nagyobb jómódnak örvendhetett, bár életvitelük így is jóval szerényebb volt, mint a lipótvárosi polgárságé. Apja, a korán elhunyt Bauer Simon gimnáziumi tanárként kereste kenyerét. Náluk is volt karácsonyfa, és nem is maradt hatás nélkül az ifjú Herbert lelkére: *„Nálunk sem volt szabad, persze, a gyerekeknek tudniok, honnan kerül a karácsonyfa szép dísz. Én is úgy álltam várakozva a sötét szobában, mint milliónyi más polgárgyerek, amíg a Jézuska az erre a célra nyitva hagyott ablakon berepül a kész kará-*

25 Az öncenzúra talán legkirívóbb jele, hogy Gyergyai szülei nevét sem írta le, alighanem „zsidós” hangzásuk miatt. Apját Schlesinger Ignácnak, Anyját Krausz Fannyknak hívták. Szülőfaluja társadalmi keresztmetszetének részletes leírásában egy szóval sem említi a falu 1910-ben több mint kétszáz fős zsidó lakosságát. Lásd Gyergyai Albert, *Anyám meg a falum*, i. m.; Uő: Anyám meg a falum. Folytatás. In *A falutól a városig*. Bp., Szépirodalmi, 1979, 5–100.

26 Gelléri Andor Endre: *Egy önérzet története*. Bp., Szépirodalmi, 1966, 139, 153–154.

27 Kati Marton: *Kilenc magyar, aki világgá ment és megváltoztatta a világot*. Bp., Corvina, 2006, 36.

csenyfával, és megszólal a csengettyű a másik szobában.”²⁸ Kérdés persze, hogy a Jézuskára való utalás az 1913-ban Polányi Károllyal együtt kitért Balázs Béla utólagos invenciója, avagy szülei, amit amúgy nehéz elképzelni, a karácsonyfával együtt Jézuskát is valóban bevezették a családba.²⁹

Ha a karácsonyfa nem is jelent meg minden neológ zsidó családban, meghonosodása tehát nem korlátozódott a vagyonos zsidó polgárságra, bár ez utóbbi körében minden bizonnyal gyakoribb volt, és megjelenése is korábbi. Szilárd Leó édesanyja, az 1870-ben született Vidor Tekla visszaemlékezéseiből kiderül, noha gyerekkorában szülei még nem voltak hajlandók bevezetni a karácsonyt, a jómódú bérház más zsidó lakói már ekkor is felállították a maguk karácsonyfáját. Az ünnepekre való készülődést sóvárgóan figyelő Tekla éppen ezért nem tudta elfogadni a karácsony elutasítására felhozott szülői indokot: *„Azt mondják, hogy ez nem a mi ünnepünk, és hogy nem kell másokat majmolni. Igaz; de hiszen az I. emeleten a Kláréknál is van karácsonyfa, pedig ők is zsidók.”*³⁰ Az 1895-ben Komáromban született és felnőtt Zsolt Béla állítása szerint már nagyszülei is karácsonyoztak, saját szülei (apja ügyvéd, majd takarékpénztári igazgató volt) *„népszokásként”* örökölték tőlük a karácsonyt, *„anélkül, hogy vallási értelméhez törleszkedtek volna”*: *„A Jézuskát természetesen nem vártuk – a Jézuska csak a konyhában tett látogatást a keresztény cselédeknek, akik addig kántálták a „Mennyből az angyal”-t, amíg le is jött hozzájuk. Nekem legalább négyéves koromban így mesélték másnap reggel, s fitogtatva meg is mutatták a barna kötött kendőt s a két ingre való rumburgi vásznat, amit hozott nekik. – Hozzánk miért nem jött be? – kérdeztem. – Ti feszítettétek meg, csak*

28 Balázs Béla: *Álmodó ifjúság*. (1946) Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1976, 41.

29 Balázs Béla Polányi Károllyal 1913. márc. 6-án jelentette be kitérését a Budai Izraelita Hitközség rabbi-hivatalában. A budai hitközségnek a kitérőkről vezetett rabbisági jegyzőkönyve jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség Sip utcai székházának anyakönyvvezető osztályán található.

30 Tekla talán azért sem tudta elfogadni szülei érvelését, mert azok egyáltalán nem voltak vallásosak, noha apja, dr. Lustig Zsigmond, a városligeti Stefánia Gyermekkorház igazgatója, a Pesti Izraelita Hitközség előljárájaként is működött. A karácsony hiányát Tekla tehát inkább szülei fukarságával magyarázta, a hiányt fájó megkülönböztetésként élte meg: *„A házban a szomszéd gyerekek tudják, hogy nálunk nincs karácsonyfa és az olyan kellemetlen. Én szégyenlem.”* BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, kézirat- és nyomtatványtár. Vidor Tekla visszaemlékezései. Gépirat. Ltsz. 87.40.1.

*nem megy be hozzátok! – felelte a szakácsnő.*³¹ A századforduló éveiben a karácsonyfa ott díszelgett a filozófus Alexander Bernát otthonában. A karácsony, nyugtázta naplójában kamasz leánya, Alexander Magda, 1898-ban, „*nagyon fess*” volt.³² A történész Marczali Henriknél is valószínűleg állítottak karácsonyfát, visszaemlékezéseiben lánya erre ugyan nem tér ki, de mivel megírja, hogy a Mikulást megünnepelték, feltehetően a karácsony sem maradt el.³³

Aminthogy az akkulturált zsidó polgárcsaládok kialakították a maguk sajátos egyensúlyát egyes vallási rituálék fenntartása és mások elvetése között, a karácsonyt is sokféleképpen lehetett ünnepelni – például karácsonyfa nélkül. Az 1912-ben született Hegedüs Géza kereskedő apja, a nagyváradi ortodox családból származó, de felnőttkorára az ortodoxiától „*lelke mélyéig*” idegenkedő Hegedüs Andor otthonában a Mikulást is megünnepelték és a karácsonyt is, a maguk módján, a karácsony és a zsidók közötti viszony sajátos értelmezése szerint: „*Az ortodox zsidók fejüket csóválták, amiért karácsonykor ajándékot kaptunk, a keresztény barátok fejüket csóválták, amiért nem volt karácsonyfánk. Apánk azonban minden erre vonatkozó kérdésre így válaszolt: »Mi neológ zsidók vagyunk. Ajándék van, karácsonyfa nincs.*”³⁴

Fával, vagy anélkül, a karácsony belépett tehát a zsidó középosztály otthonaiba, és így, mint láttuk, fel-felcsillant a pesti kuplékban, illetve a korszak lektúrirodalmában. Heltai Jenő 1913-ben megjelent *Bernát* című, egy fővárosi jómódú zsidó polgár mindennapjait bemutató novellafüzérének hőse is megkérdi nejét, minek örülne karácsonyra, esetleg valami festménynek, netán egy kis szobrocskának a budoárjában? „*Miért nem kínálsz nekem mindjárt remekírókat?*”, hördül fel a gyémántfüggőkre ácsingózó nagyságos asszony.³⁵

Az egyes családok példáján túl a karácsonyi ünnepek integrálásának jele, hogy az 1900-es években a lipótvárosi nagypolgárság leányai

31 Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Bp., Magvető, 1980, 138–139.

32 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 4110/58.

33 Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. München, Aurora Könyvek, 1973, 7.

34 Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Bp., Szépirodalmi, 1982, 294, 303.

35 Heltai Jenő: *Bernát. Kis komédiák egy székesfővárosi polgár életéből*. Bp., A Nyugat kiadása, 1913, 142.

köréből verbuválódott Budapesti Leányegylet is „Szent Mikulás” alkalmával tartotta meg évről évre rendezett jótékonyági bazárját.³⁶ Egyesületüknek – „*leányok sietnek itt leányok segítségére*” – az volt a célja, hogy megsegítse a „*szülői ház nélkül szűkölködő*” hajadonokat.³⁷ 1912 elején a kultúrcionista *Múlt és Jövő* elégedetten újságolta, hogy, „*amint bírlik*”, az egylet ezentúl inkább „*Chanuka-estélyeket*” fog tartani, ami már csak azért is jó gondolat, somolygott a lap, mert „*a „maoz cur*”-nál jobban lehet valcert táncolni, mint a „*száz szál gyertyá*”-nál”.³⁸ Hogy a hír volt téves, avagy az ifjú *leopoldinák* másították meg döntésüket, nem tudni, mindenesetre a következő évben az egylet, amely a *Világ* című radikális napilap szerint „*rokonszenves kulturmunkájával mindenki tetszését és elismerését megnyerte*”, újfent a karácsonyi ünnepekhez kötötte az „*emberbarátok*” pumpolása céljából rendezett vásárját.³⁹

Bár célja nem a szociográfiai értekezés volt, hanem a karácsonyesti munkaszünet kivívása a pincérek számára, a budapesti szállodások és vendéglősök ipartársulatához intézett levelében a szállodai és vendég-lői alkalmazottak genfi szövetségének magyarországi egyesülete az 1910-es évek elején éppen a karácsonynak a zsidók közötti általános elterjedésével támasztotta alá instanciáját: „*A közeledő szent karácsony ünnep előestéje*”, szólta a pincérek sajátos helyesírású kérelme, „*mint a béke és szeretet ünnepe, már régóta uralja az egész világot. Sőt, ma már azt mondhatjuk, hogy ez az ünnep, mely eredetileg tisztán a kereszténység ünnepe volt, benső szépségénél és lelkekre szent Ichlet képpen ható csodálatos erejével a nem keresztény világban is óriási tért hódított, annyira, hogy manapság nálunk a magyar Izraelita családok járnak elől a szent karácsonyestnek, Karácsonyfával a béke és szeretet ünnepének ezen gyönyörűen magasztos Szijmbólumával, hogy úgy hozzátartozóiknak, mint alkalmazottaiknak örömet szerezzenek.*”⁴⁰

A századfordulón elterjedt pesti vicc szerint a karácsony átvétele olyan jól sikerült, hogy a zsidó gyerekek azt sem tudták, vajon a ke-

36 Chanuka a Lipótvárosban. *Múlt és Jövő*, 1912. január, 39.

37 Sárosi Bella: Ideális célok. In *Budapesti leányegylet magyar vására. Emlékfüzet*. Bp., 1904. 1.; Gonda Margit: Létesítsünk „Leányotthont”. In Uo. 5.

38 Chanuka a Lipótvárosban, i. m., 39.

39 Budapesti Leányegylet. *Világ*, 1913. nov. 29, 12.

40 Idézi Hajdu Miklós: Mesemondó lángok, i. m., 35.

resztényeknek is van-e karácsonyuk. Porzszolt Kálmán, a *Pesti Hírlap* neves újságírója éppen ebben a viccben látta annak a sajnálatos bizonyítékát, hogy a karácsony a keresztények körében is pusztán divattá, minden spirituális emelkedettségtől ment szekularizált ünneppé degradálódott.⁴¹ A vicc a szórakoztató irodalomban is megjelenik, így Faragó Jenőnek az újjazdag zsidókat tipizálni hivatott „Smokk” családról szóló könyvecskéjében. „*Papa kérem, a keresztényeknél is van karácsony?*”, kérdi a kis Ricsi börzeügynök papjától. „*Honnan én azt tudjam?*”, feleli a korabeli klisének megfelelően németes szórendű magyarsággal beszélő Smokk Samu, „*Vagyok én egy pap?*”⁴²

A bonmot mindenesetre maga is arra utal, hogy a karácsonyfát, legalábbis a szerző szerint, a zsidók nem a keresztények „majmolása” iránti vágyból vették át. Ezt a neológ értelmiség sem állította, véleménye ennél általában jóval elitélőbb volt: a karácsonyfa átvételében nem annyira a keresztény középosztály szokásaihoz való igazodást, mint inkább a zsidó polgárok önnön zsidóságuk elutasítását vélte felfedezni: „*Deklaráljuk zsidó ünneppé a karácsonyt és ők soha közelébe se mennek a karácsonyfának*”, írta az *Egyenlőség*nek beküldött levelében a már idézett névtelen rabbi 1893-ban.⁴³ A zsidóságot szégyenlő, a keresztényben nem annyira a keresztényt, mint a nem zsidót, vagyis a zsidónál magyarabbnak tekintett magyart látó és ezen státusz után áhító zsidó ifiurak megbélyegző portréiban rendre megjelent a karácsony ünneplésének motívuma, így a közgazdasági szakíró Soltész Adolf 1897-es leírásában: „*A neve kifogástalanul magyaros. Lehetőleg ipszilonnal írja, és ötágú koronát tesz fölé a névjegyén. Tüntetőleg emlegeti Krisztust és a szenteket. A karácsonyt pontosan számon tartja, ellenben a Jom Kippur dátumát szorgalmasan igyekezik elfelejteni. Egy szóval: nem zsidó, de nem is keresztény. Zsidó lenni nem akar, kereszténnyé lenni nem mer. Viszont kereszténynek akar látszani és fél, hogy zsidónak nézik.*”⁴⁴

41 Porzszolt Kálmán: Akik egyedül vannak. In *Zsolt Esti Levelei Gyűjteményéből*. Bp., Légrédy, [1910 körül], 36–37.

42 Mirácó [Faragó Jenő]: Karácsony Smokkéknél. In *Smokké. Apró komédiák a Smokk-család életéből*. Bp., Szilágyi Béla kiadása, 1905, 108.

43 Egy rabbi: A zsidók és a karácsonyfa, i. m., 2.

44 Dr. Soltész Adolf: A zsidóság a társadalomban II. Az álkeresztény. *Egyenlőség*, 1897. febr. 7, 4–5.

Voltak azonban pragmatikusabb vélemények is. „*A karácson a gyermekek ünnepe*”, írta a *Szombati Újság* 1882-ben, a szülők pedig örülnek, ha örömet okozhatnak gyerekeinek, ezzel mintegy választ is adván a cikk elején feltett kérdésre, vajon nem tudják-e a zsidók, hogy „*Izrael megváltója még nem született?*”. Tudni tudják, csak éppen nem erről van szó: „*Az öröm ragályos valami.*”⁴⁵ Noha a hangnem alaptónusa az *Egyenlőségben* Haber Samu néven író Komáromi Sándornál, a hetilap helyettes szerkesztőjénél is elítélő maradt, a karácsonyi ünnep elterjedésére azonos magyarázatot adott. „*Az erjesztő anyagot apró nebulók zsenge kedéllyel és ártatlan lélekkel hurczolják be a mi otthonunkba.*” A többségükben nem felekezeti elemibe járó zsidó gyerekek keresztény osztálytársaiktól hallanak a karácsonyról, és főleg persze a karácsonyfa alatt felhalmozott ajándékokról, nem csoda, ha ők is szeretnének karácsonyozni, arról nem is szólva, hogy a cselédek amúgy is felállítják a konyhában a maguk kis karácsonyfáját. Szembesülvén gyermekeik oly ártatlannak tűnő sóvárgásával, modern szülei azt gondolják: „*Hát ha a szomszédék Pistukája örül, miért ne örülne a mi Dolfnknk is?*”⁴⁶

A karácsonyfát otthonukba beengedő modern szülő alatt a neológ értelmiség általában a modern nőt értette. Mivel a férfiak energiáit lefoglalta a kenyérkereset, a gyerekek otthoni vallásos nevelése a nők feladata volt. Ha tehát az ifjabb nemzedék mindjobban eltávolodni látszott zsidóságától, ennek felelőssége csakis a férjkeikhez képest még kevésbé vallásosnak tartott zsidó nőket terhelhette.⁴⁷ A felekezeti ki-

45 N. E.: A karácsonfa a zsidó családban, i. m., 10.

46 Haber Samu: Ifjúsági iratok. *Egyenlőség*, 1895. dec. 27, 5.

47 A 19. századi magyarországi zsidóság *gender* szempontú társadalomtörténete jószerivel még mindig várat magára. A németországi zsidó polgárságról az utóbbi évtizedekben írt művek szerzői rendre úgy vélik, hogy a zsidó nők éppenséggel lassabban távolodtak el a zsidó vallástól, mint férjeik, mivel legtöbbször arra voltak ítélve, hogy otthon maradjanak, ekképpen egyfelől könnyebben tarthatták meg a számukra amúgy is az otthonhoz, a családi élethez kötődő vallási előírásokat, másrészt kevésbé voltak kitéve a zsidóságtól való szabadulás vágyához vezető antiszemizizmusnak. Lásd Marion A. Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class: Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1991.; Paula E. Hyman: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*. Seattle – London, University of Washington Press, 1995. A magyarországi zsidó nőkről pár évvel ezelőtt jelent meg egy tanulmánykötet: Toronyi Zsuzsa szerk.: *A zsidó nő*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, é. n. [2003.]

adványok mondhatni kizárólag férfi szerzői által évtizedeken át ismételt, és talán mondani sem kell, a férfiakat ezáltal (legalább is e téren) minden felelősség alól felmentő ítélet megfellebbezhetetlen volt, még akkor is, ha a nők vélt elidegenedését a zsidóságtól egyes szerzők olykor éppenséggel a férfiak idejemúlt nézetei eredményének tudták be, a modern nők társadalmi aspirációival szemben értetlen férfiak konzervativizmusának, amely a zsidó nőket kizárta a vallási élet nyilvános formáiból és bezárta otthonaik kalodájába.⁴⁸

Ha a karácsonyfa elterjedéséről szóló cikkek kiváltképpen a nőket vádolták, a hangsúly nem rajtuk, hanem elsősorban gyermekeiken volt. A kérdésre, vajon mi is voltaképpen a baj a karácsonyfával, a felekezeti sajtó egyöntetű válasza az volt, hogy a *karácsonyfa bevezetése azért veszedelmes és elítélendő, mert a gyerekek elfelejtik, hogy „ők nem azt vallják hitül, a mit a nagy többség”,*⁴⁹ vagyis a karácsonyfa óhatatlanul elidegeníti őket zsidóságuktól. Noha a zsidó polgárság a karácsonyt minden jel szerint elsősorban szekularizált ünnepként fogta fel, az őt bíráló neológ értelmiség alapvetően mégis egy olyan keresztény ünnepet látott benne, amelynek megjelenése arányos viszonyban volt a zsidó ünnepek elhagyásával. „*Bíz Isten, nem vagyok fanatikus*”, vallotta 1894-ben Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője. „*Nem volna kifogásom maga a karácsonyfa ellen sem, ha ugyanott, hol fölállítják, más fának a kiszáradását nem látnám.*”⁵⁰ Amint *A Jövő* című felekezeti hetilap írta 1897-ben: „*A zsidó gyermek keresztény ünnep révén jut*

48 „Új világ támadt a régi helyén; megváltozott minden, megváltoztunk mi is, csak asszonyaink helyzete nem változott meg a felekezetben”, írta 1911-ben Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője, egy ritka (ön)kritikában. „Az asszonynak olyan ma is a helyzete a felekezetben, mint volt a legsötétebb középkorban. [...] Az asszony ma sem numerus az istentiszteletben, nem számít a hitközségben, csak a jótékonyaságban jutott ki számára nagyobb szerep, de ezt sem nekünk, férfiaknak köszöni. A nőegyesületet – a zsidó nő e sajátos alkotását – ő hívta életbe és nem mi. Mi nem tettünk semmit sem a nő recepciójáért a felekezeti életben. [...] Hívek, testvérek, mi vakok vagyunk. Elvesztjük asszonyainkat, hitünk erősségét és kisujjunkat sem mozgatjuk megmentésükre. [...] Szakítsunk az elvvel, mely jó volt a középkorban, hogy a mi szent tanunk a férfiaké s hogy a nő kötelességei a sátorra (az otthonra) szorítkoznak. Vegyék már egyszer észre, hogy kiröpült a sátorból és ti nem adtatok neki tanítást az élet számára.” Szabolcsi Miksa: *Meturgeman*. Fejezetek a nőről a zsidó kultuszban. *Egyenlőség*, 1911. okt. 15, 7–8.

49 Haber Samu: *Ifjúsági iratok*, i. m., 5.

50 Szabolcsi Miksa: *Chanuka*. *Egyenlőség*, 1894. dec. 21, melléklet, 2.

örömhöz. *Látja, hogy szülei keresztény és nem zsidó ünnepkor örvendeztetik meg. Amikor a zsidó vallás ünnepet ül, ott látja szüleit görnyedezni a munka alatt. Semmi sincs, ami az életben zsidó voltára emlékeztetné, legfeljebb, ha zsidó voltát úgy érzetik vele, hogy vallása miatt kinevetik és kigúnyolják. Máskor nem.*⁵¹ „Amely gyermek legzsengőbb korában hozzá szokott, hogy neki is kell, hogy jusson karácsonyfa azért, mert szomszédék Laczikájának is van”, vélekedett egy évvel később ugyanebben a hetilapban Kohn Mihály, monori rabbi, „abból lehet gentry fiú, lehet talán jó kereskedő, bíró, ügyvéd, mérnök, de boldog ember bizonyára nem lesz, mert hogy zsidó, azt csak mások fogják mondani, ő nem fog érezni semmit abból a zsidó szellemből, mely minden körülmények közt meglegedetté teszi azt, kiben erősen lüktet a zsidó érzelem.”⁵²

A gond tehát nem magában a zsidóságtól idegen szokás átvételében volt. „Ez nem ártott a zsidóságnak, mert az idegen eszméket addig, amíg belső intenzív ereje meg volt, mindig föl tudta szívni és magához asszimilálni. Ma azonban másképpen áll a dolog”, magyarázta *A Jövő* 1897-es cikkének szerzője. Egy olyan helyzetben, ahol a már templomba sem igen járó zsidó középosztály számára zsidósága lényegében kizárólag a család intim szférájában jut kifejezésre, vélte a szerző, „nekünk kétszeresen kellene igyekeznünk, hogy a házban, az otthonban ne honosítsunk meg olyan szokásokat, melyek magukban véve – nem tagadjuk – elég tiszteletreméltók és elég szépek ugyan, de éppen tiszteletreméltóságuk és szépségük folytán alkalmasak arra, hogy a szívekből azt a kevés zsidó érzést is kiszakítsák, ami még ott van.”⁵³

A karácsonyfa bevezetése ellen felhozott érvelés rendre hangsúlyozta tehát az ünnep keresztény karakterét, ekképpen igyekezték meggyőzni az olvasókat: a karácsony átvétele az asszimiláció félreértése, hiszen ezzel a zsidó vallású magyarok nem a magyarokhoz asszimilálódnak, ami egyrészt üdvös, másrészt már megtörtént, hanem a keresztényekhez, amit viszont értelemszerűen ütközik a zsidóság fenntartásának jogos igényével. Vajh mit válaszolnak a szülők gyermekeiknek a karácsony értelmét és jelentését firtató kérdéseire, tette

51 (fh): A karácsonyfa. *A Jövő*, 1897. dec. 24. 1.

52 Kohn Mihály: A zsidó szellem. Levél «egy modern asszonyhoz». *A Jövő*, 1898. jan. 14. 3.

53 (fh): A karácsonyfa, i. m., 1.

fel a kérdést 1886-ban Mezey Ferenc, a neológ Országos Iroda ifjú munkatársa, hogy nyomban rá is mutasson: „Szép és magasztos valami a karácsonyfa a tiszta hittől áthatott kereszténynél, nevetséges ha zsidó állít fel ilyet”.⁵⁴ E téren az érvelés nemigen változott az évek során, ami persze önmagában is jelzi a retorika mérsékelt eredményességét. A modern zsidó anyák azzal igazolják a karácsonyi ünnepség bevezetését, hogy „ez nem felekezeti ünnep, ez a gyermekkedély örömnappja”, magyarázta az *Egyenlőség* 1891-ben, majd azonnal hozzá is tette: „Aligha. Bizony vallásos ünnep a karácsony.”⁵⁵ Dacára annak, hogy fejtegetése eredménytelen maradt, a felekezeti sajtó kitartóan igyekezett meggyőzni a szülőket, hogy a karácsonyi ajándékozás csupán a keresztény gyerekek számára varázsos, hiszen ők úgy hiszik, az ajándékokat a kis Jézus hozza el nekik. „De ugyan abban micsoda poézis van” írta az *Egyenlőség* 1911-ben, „mikor a gyerekek azt kell mondani: ezt az autómobil a Mayer Manó bácsi hozta. Mayer Manó bizonyára kedves bácsi, de nem Jézus. Mayer Manó ócskavasat árul nagyban, de ha megfeszül, akkor se »kriszkindli« az ő autómobilja.”⁵⁶

Más szerzők az ironikus hangnemű lebeszélési kísérleteknél jóval határozottabban fogalmaztak: „A karácsonyfa fölállítása zsidó családokban soha és semmi körülmények között meg nem engedhető”, szögezte le 1897-ben *A Jövőben* megjelent cikkét neve kezdőbetűivel szignáló szerző. A karácsonyfát „tisztán önfenntartási ösztönből” ki kell küszöbölni „a zsidó tűzhely mellől”.⁵⁷ De mi legyen a gyerekek megajándékozásával? Egyáltalán ne legyen, javasolta a monori rabbi egy évvel később: „A zsidó szellem – önmegtartóztatás, mely nyilvánul lépten-nyomon, edzi azt, ki vele bír, képessé teszi küzdeni, túrni, szenvedni panasz és keserűség nélkül.” Az ajándékoktól való megvonás „rosszul esik” a zsidó gyermeknek? Annyi baj legyen, vélte a rabbi, illetve annál jobb: éppen ez teszi lehetővé, hogy „legzsengébb korában hozzászokik azon tudathoz, hogy ő zsidó és hogy vannak nemcsak elérhetetlen dolgok, hanem olyanok is, melyektől, noha mások teszik, tartózkodnia kell.”⁵⁸

54 Dr. Mezey Ferenc: Karácsonyfa, i. m., 5.

55 Levelek egy modern zsidó anyához. II. *Egyenlőség*, 1891. jan. 9, 2.

56 Zsidók karácsonya, i. m., 1.

57 (fh): A karácsonyfa, i. m., 1.

58 Kohn Mihály: A zsidó szellem, i. m., 3.

A tartózkodásra való felhívás azonban elkésett. „*Hogy az ajándékosztás örömétől gyermekeinket nem foszthatjuk már meg, vagy legalább nem akarjuk megfosztani, az bizonyos*”, jelentette ki 1897-ben „*Egy modern asszony*” *A Jövő* szerkesztőségéhez beküldött levelében.⁵⁹ Nem véletlen, hogy e névtelen levélíró nem magára a karácsonyi ünnepségre, hanem a hozzá kötődő ajándékozásra helyezte a hangsúlyt. „*Mit vegyünk karácsonyra a kicsikéknek? Zsidó apák és zsidó anyák, zsidó emberek vetik föl a kérdések e kérdését*”, írta Hajdu Miklós 1900 decemberében. „*És joggal*”, folytatta, „*mert zsidó fiúcskák és zsidó lánykák számlálgatják, hogy mennyit alszunk még karácsonyig.*”⁶⁰ Ha a neológ értelmiség, különösen persze a rabbik, érthető módon a karácsony keresztény jellegét hangsúlyozták, és ha a karácsonyt nem is lehetett teljességgel megfosztani keresztény karakterétől, az ünnep a századforduló városi polgársága körében egy szempontból bizonyosan szekularizálódott: vallási ünnepből az ajándékozás, vagyis a fogyasztás családi ünnepévé vált. A pesti polgár karácsonykor immár nem annyira a hit, mint a modern konzumerizmus oltárán áldozott. Innen nem volt visszaút.

A „*modern nevelésű zsidó anyák*” nevében felszólaló imént idézett névtelen hölgy inkább azon törte tehát a fejét, „*miként lehetne a karácsonyi ünnepnek zsidó színezetet és jelleget adni, hogy azt gyermekeim mint a zsidó vallás áldását köszöntsék*”.⁶¹ Kétséges, vajon e kérdés sok álmatlan éjszakát okozott volna a lipótvárosi *lady patronesse* mamáknak. A felekezeti sajtó szerzőinek zöme mindenesetre egyre inkább azt hangoztatta: a megoldás valamiféle zsidó karácsony kialakításában rejlik. Hiszen, ismerte el Hajdu Miklós, az *Egyenlőség* egyik oszlopos tagja: a magyar publicisztika azon „*kiválósága*”, aki, amint elmagyarázta Hajdunak, azért adta be a derekát és állított fel otthon karácsonyfát, mert kislányát hiába vigasztalta azzal, „*hogy nekünk nincs karácsonyunk*”, hibát követett el mint zsidó, de mint apa, nehezen volt elítélhető.⁶²

59 Egy modern asszony: *Divat a vallásban*. Levél az újévi ajándékok ügyében. *A Jövő*, 1897. dec. 31, 2.

60 Hajdu Miklós: A zsidók karácsonya. *Egyenlőség*, 1900. dec. 16, melléklet, 3.

61 Egy modern asszony: *Divat a vallásban*, i. m., 2.

62 Hajdu Miklós: A zsidók karácsonya, i. m. 4.

A kérdés immár az volt tehát, melyik – ajándékozással feldúsított – zsidó ünnep volna leginkább alkalmas arra, hogy hasson a zsidó gyerekek fogékony lelkére? Idáig jutva az olvasó már bizonyára tudja a választ: Pesten, akárcsak Berlinben vagy New Yorkban, a választás a chanukára esett. De a kortársak számára a döntés nem volt teljesen egyértelmű, számos más lehetőséget is megpendítettek. Az *Egyenlőség* olykor ironikusan emlékeztette (potenciális) női olvasóit, hogy volt anno egy családi ünnep, amelyről ugyan a nagyságos asszonyoknak „*sejtelve sincs*”, pedig nem csak évente egyszer, hanem hetente „*boldog együttlétbe*” gyűjtötte össze a zsidó családot: „*Nem jour fixnek nevezték, csak egyszerűen szombat volt a neve.*”⁶³ A hangnem nem csupán ironikus volt, hanem meglehetősen reményvesztett is. Az *Egyenlőség* nem is nagyon inzisztált. Egyesek a purimra esküdtek: „*Évszázados zsidó szokás, hogy purimkor hozzátartozóinknak és a város szegényeinek ajándékot küldözgetünk. [...] A hangulat purimkor a zsidó családokban mindig emelkedettebb, még a rendes ünnepi hangulatnál is, amidőn a szorosabban vett családi tagokon kívül mások nincsenek együtt. Ilyen összejövetel igen alkalmas arra, hogy a gyermekeknek apró ajándékkal kedveskedjünk. Az megfelelne teljesen a zsidó szellemnek.*”⁶⁴ Mások úgy vélték, az őszi nagy ünnepeket lezáró, vagyis a purimhoz képest a karácsonyhoz időben közelebb eső szimchasz tóra az ideális választás: „*E napon régebben a lányok koszorút fontak a tórára, a fiúk pedig zászlókkal és égő gyertyákkal jártak előtte és utána az ünnepi körmenetben. Kis városban, úgy emlékszem, a gyermekeket a tóra elé is hívogatták. [...] A szimchasz tóra tehát gyermekünnep jellegénél és jelentőségénél fogva legalkalmasabb.*”⁶⁵

Ám a versenyből a chanuka került ki győztesen. A karácsony elterjedésének hallgatólagos elismeréseként, Németországban már az 1871-es augsburgi zsidógyűlés is a chanuka hangsúlyosabb megünneplésére tett javaslatot.⁶⁶ A zsidók körében terjedő karácsonyi ün-

63 Levelek egy modern zsidó anyához. I. *Egyenlőség*, 1890. dec. 26, 3.

64 (fh): A karácsonyfa i. m., 2.

65 Egy modern asszony: Divat a vallásban, i. m., 3.

66 Michael A. Meyer: *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism*. Detroit, Wayne State University Press, 1995, 190.

nepek elleni első magyarországi felszólalások is a chanukát állították szembe a karácsonyfa-állítás új szokásával.⁶⁷

De milyen legyen ez a zsidó karácsonnyá átvedlett chanuka? A Makkabeusok i. e. 165-ben aratott győzelmére és a jeruzsálemi templom csodálatos újrafelszentelésére emlékező ünnep hagyományos formái messze voltak a modern karácsony konzumerista csillogásától. A zsidók olajban kisütött ételeket, főleg latkeszt, reszelt krumpliból gyúrt pogácsát fogyasztottak, némi pénzt (*hanukka gelt*) ajándékoztak a gyerekeknek, hogy a jiddisül *dreidl*-nek nevezett négyoldalú bűgőcsigával játsszanak, a felnőttek kártyáztak. Az 1880-as években a zsidó nemzet diadalát és a hit mindenhatóságát ünneplő chanuka emlegetésének célja még elsősorban a zsidó öntudat és vallásos érzelem táplálása volt. „*Gyűjtsátok meg házaitekban a Chanukka-gyertyákat*” szólította fel olvasóit a *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* 1886-ban. „*Hadd világítsa be fényük az elmúlt sötét századokat, s vigyen vissza benneteket az emlékezet szárnyán ama dicső, bár véres múltba, melyben a hitbűség csodákat művelt. De a jelenre nézve is gyűjtsa fel szívveitekben az igazi vallásosság és hitbuzgóság soha el nem hamvadó tűzét.*”⁶⁸ A Makkabeusok példája révén az ifjúság zsidó öntudatának táplálására törekvő vonulat a későbbiekben is fennmaradt, a 1900-as évek elején létrejött Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete minden évben tartott „Chanuka-estélyt”, 1906-ban az est fénypontja dr. Schächter Miksa egyetemi magántanár serlegavató beszéde volt, melyben „*az ifjúságot a Makkabeusok érényeinek követésére, eszméinek hirdetésére és megvalósítására buzdította*”.⁶⁹ A Makkabea néven 1903-ben megalakult cionista egyetemi hallgatók egyesülete is ezt az irányzatot erősítette, a magyarországi cionista mozgalom központ-

67 N. E.: A karácsonfa a zsidó családban, i. m., 10–11.; Dr. Mezey Ferencz: Karácsonyfa, i. m., 6.

68 H. M. [Hoffmann Mór]: Chanukka. *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*. 1886. dec. 22, 371.

69 Hírek – Budapest. *Szombati Újság*, 1906. jan. 12, 7. Az Egyenlőséghez közel álló egyesület célja „a zsidó történelemnek és irodalomnak közös munkában való tanulmányozása, a vallásos élet megismerése és ápolása által a zsidó érzés ébresztése” volt. Lásd *A Magyar zsidó ifjak egyesületének alapszabályai*. Bp., Kállai Ármin könyvnyomdája, 1903, 1. A „Chanuka-estély”-ből később „Országos Chanuka ünnepély” lett, az 1912-es ünnepségen közreműködött a Főiskolai Zsidó Hallgatók Énekkara, Lazarus Adolf főkántor, az ünnepi beszédet báró szászberekli Kohner Adolf tartotta. Magyar Zsidó Levéltár. XVII-I-I: Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete.

ját képező egyesület ugyancsak megszervezte évente a maga chanuka ünnepségét (amelynek megtartására a cionizmust amúgy radikálisan elítélő Pesti Izraelita Hitközség általában átengedte Síp utcai székháza dísztermét).⁷⁰

Ahhoz viszont, hogy a hagyományos chanuka a modern karácsony funkcionális megfelelőjévé avanzálhasson, vagyis ahhoz, hogy a zsidó polgárságot meggyőzzék a karácsonynak a chanukával való „kiváltásával”, a zsidó felekezeti lapoknak ez utóbbit elsősorban egy gyermek- és ajándékozás központú, hangulatos és fényes családi ünnepségként kellett reklámozniuk. *„Az a földolog, tisztelt asszonyom”, írta az Egyenlőség 1891-ben, „hogy a kegyed gyermekének is legyen vallásos ünnepe. Legyen valamije, a mi a kedélyére hat. [...] Tessék, itt van mindjárt a Chanuka. Régi, avult, van már vagy harmadfélezer esztendő? Tessék ezt modernizálni. Nagyon szimpla! Szíveskedjék csak gazdag kedélyével feldíszíteni, majd meglátja, milyen ragyogó lesz. Árassza el a szobát itt is a fényözön, víg ajkáról zendüljön az ének, sugározzék az arc, osztódjék ajándék. Milyen fokozása lehet a gyermekek örömeinek nyolcz napon át. Mindennap több gyertya gyúl ki; mindennap több öröm. A nyolczadik napon éri el a felejthetetlen ünnep a fénypontját. Általános ujjongás. Nagy meglepetések. Sejtett és mégis váratlan ajándékok.”⁷¹*

A neológ értelmiség modernizációs készségén egyes olvasók mesze túltettek. 1903-ban az *Egyenlőség* szerkesztőségéhez címzett levélben egy hölgy a chanuka-mécses és a karácsonyfa merész szinkretizmusa jegyében a „chanukafa” meghonosítása mellett érvelt. Érvei, mondani sem kell, nem győzték meg a hetilap főszerkesztőjét. A gyerekeket, ismételte Szabolcsi Miksa, azon „chanukagyertyácskák” mellett is meg lehet ajándékozni, „melyek több mint 2000 év óta fenyőfa nélkül égnek”.⁷² A neológ felekezeti sajtó mindazonáltal éveken át propagálta a modernizált, fényességében és hangulatosságában a karácsonyt is felülmúló chanukát. Az újraértelmezett chanuka a neológ felekezeti életben az 1890-es évek második felére sok helyütt intézményesült, annál is könnyebben, hogy magától adódóan kínálkozott a „zsidó

70 Magyar Zsidó Levéltár. PIH I-A-3: Elöljárósági ülések jegyzőkönyvei, 1912. dec. 4.

71 Levelek egy modern zsidó anyához. II., i. m., 2–3.

72 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Egy tervről. *Egyenlőség*, 1903. dec. 6., 7.

karácsony” szerepére, vagyis az év ezen időszakában szinte kötelező jótékonykodási akciók vallásos aláfestésére. A zsidó felekezet gyermekkel foglalkozó szociális intézményei, így például a Pesti Izraelita Hitközség fiúárvháza, a Pesti Izraelita Nőegylet leányárvaháza, illetve jótékonyági egyletei, így a Soproni Izraelita Filléregyesület, vagy báró Hirsch árvaleány-menhelye chanuka ünnepségek keretében osztogattak ingyen ruhát, alkalmasint kis ajándékokat.⁷³ A célközönség, vagyis a zsidó polgárság körében azonban a propaganda, úgy tűnik, csekély sikerrel járt. A propaganda szerzői számára legalábbis nem volt kétség: nem csupán a karácsonyfa folytatta töretlen diadalútját, a chanuka sem igen tért vissza a nagyvárosi zsidó polgárság otthonaiba.

„Ma úgy áll a dolog”, írta Hajdu Miklós 1913 decemberében, *„hogy a chanukáról alig tudunk, de bezzeg elől járnak a zsidók a karácsony ünnepelésében. [...] Zsidó apák és különösen zsidó anyák minden gondja és izgalma ebben a nagy városban mostanság a karácsony jövedele felé szegődik.”* Pedig a saját családja körében, ecsetelte cikkében Hajdu, sikerült kialakítania egy színpompás és magasztos, gyermekei minden igényét kielégítő chanukát. *„Hogy van az mégis, hogy zsidó házakba viszik a legmagasabb karácsonyfákat és oly kevesen vesszük meg a chanuka-gyertyácskákat?”* A magyarázat Hajdu szerint részben egyszerűen kereskedelmi volt: *„Sok tekintetben a kínálat hiánya, a piac szegényessége és ötlettelensége is az oka annak, hogy a chanuka nem tud bevonulni a maga ragyogásával a gyerekszobába. Idestova tíz esztendeje járom ezt a piacot és a Király-utcában ugyanazt a holmit látom évről-évre. Ha van haladás, mindössze az, hogy pár év óta végre Pesten is kapható a kis chanuka-gyertyatartó, amit bizony például Münchenben a legművészibb holmik áruházában tíz évvel ezelőtt láttam már. Pedig Münchenben csak annyi a zsidó, mint egy kis magyar városban. Nem is szólva Amsterdamból, ahol finom chanukaképeket vásároltam és Florencről, ahol a menaurónak, a kilencágú gyertyatartónak a legartisztikusabb kultusza van. Úgy gondolom, ha valaki megérezné Pesten a chanuka művészi rekvizitumainak közszükségét, nem fáradoznék hiába és talán száz közömbös lélekből ötvenet emlékeztetne arra, hogy*

73 Chanuka ünnepeket. *Egyenlőség*, 1895. dec. 13, 9.; Egy modern asszony: *Divat a vallásban*, i. m., 3.; Chanuka ünnepélyek. *Egyenlőség*, 1903. dec. 13, 10.

nekünk is van ünnepünk.” Hajdu bizakodott: „Csak akarás kell hozzá, és olyan szép, olyan meleg, olyan színes a mi chanukánk, hogy nem kell a szomszédba mennünk mások kultuszának lélek nélkül való, meggyőződés-telen leutánzására.”⁷⁴

Cikkének átirat, tanulmányra bővített változatát Hajdu a következő évben megjelent könyvében is közzétette. Az okfejtés azonos volt. A voluntarista optimizmushoz itt viszont már legalább annyi kétség vegyült, vajon képes lehet-e a chanuka arra, hogy „a karácsony egyetemes kultuszával” felvegye a versenyt. „Igen, elnyel, fölfal bennünket a mikulás, a karácsony, a húsvét kultusza. Poézisa, legendaköre, misztikum, díszje, szokása mind egyetemesebb”, vélte szomorúan Hajdu Miklós. Noha tanulmánya végén ismételten hangoztatta, a fő probléma az, hogy „nincsenek meg a művészi ízlés és a művészi szükséglet rekvizitumai”, érvelése mintegy akaratlan cáfolataként hozzászólt: „Vagy ez csak az okozat, és az ok az, hogy senki se keresi őket?”⁷⁵

* * *

1889 egy decemberi napján, pár nappal karácsony előtt, egy elegáns úrhölgy lépett be Burián Mór könyvkereskedésébe. Egy *szidurt*, zsidó imakönyvet keresett. Kiválasztott egy gyönyörű kötésű, fedelén ezüst lemezzel ellátott példányt, majd megkérte az eladót, hogy véssék be a lemezbe a P. R. betűket, de gyorsan, ha lehet, tette hozzá, mert az imakönyvet karácsonyi ajándékként szánta valakinek... A jelenetet elleső és az *Egyenlőség* számára lejegyző újságíró megrökönyödve konstatálta: „*Szidur a karácsonyfa alatt!*”⁷⁶

Bár a kis hír névtelen szerzője szemében a zsidó imakönyv és a karácsonyfa nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt, a kettő láthatóan mégis megfér egymással, vagy legalább is nem feltétlenül zárta ki egymást. Miközben a neológ polgári családok jelentős része felállította otthonában a karácsonyfad, a chanukat talán már valóban nem ünnepelte meg és nem ülték meg a szombatot sem, a nagyünnepeket

74 Hajdu Miklós dr.: Mesemondó lángok. Azaz inkább interpelláció zsidó hölgyekhez és urakhoz. *Egyenlőség*, 1913. dec. 21, első melléklet, 3–4.

75 Hajdu Miklós: Mesemondó lángok. In *Gileád*, i. m., 34, 45, 47.

76 Megtörtént. *Egyenlőség*, 1889. dec. 29, 10.

elsőprő többsége hűen megtartotta. Jom Kippurkor böjtöltek, karácsonykor karácsonyoztak (alkalmasint *szidurral* a karácsonyfa alatt), majd Pészach idején elővették az ez alkalomra fenntartott díszes étkezészetet. „*Minden vallásból csak azt tartották be, ami jó volt*”, emlékezett vissza Sárközi Márta, az első világháború éveit a *Pester Lloyd*ot szerkesztő nagypapa, Vészi József családjában töltött időkről: „*a zsidóból a geil süteményeket, a keresztényből a karácsonyi halvacsorát. Karácsonykor fát állítottak, ajándékokat vettek, megprezentelték a könnyekig meghatott cselédeket, hosszúnappor böjtöltek, hogy előtte óriási haboskávét uzsonnát, utána tyúklevest ehessenek májgombóccal. Később már csak a két öreg böjtölt, a többiek csak az uzsonnát és a vacsorát tartották be.*”⁷⁷

A modern zsidó polgárság körében kialakuló vallási és kulturális szokások heterogeneitásával persze a neológ zsidó értelmiség is tisztában volt: ugyanazok a szerzők, akik szinte évről évre hangot adtak a karácsonyfa elterjedése miatti aggodalmuknak, ugyanolyan rendszeresen beszámoltak a nagyünnepek „sikeréről”, a dugig tömött zsinagógákról, a több tucatnyi magán imaházról, amelyeknek nyitására ilyenkor engedélyt adott a Pesti Izraelita Hitközség, hogy a zsinagógákba már be nem férő zsidók is együtt imádkozhassanak valahol.

Hogy a neológ értelmiség mégis elítélte a karácsonyi ünnepek átvételét, pontosabban: hogy a karácsony elterjedését annyira aggódva szemlélte, annak oka az ünnep családi, és ami még fontosabb, elsősorban gyermekközpontú jellege volt. „*Igen, a zsidó családi ház a te várad, Izrael, a te bástyád, erősséged. A zsidó családi házban dobog a te szíved!*”, hangoztatta 1903-ban a szüntelenül ismételt tételt Adler Illés óbudai főrabbi. „*Az iskola hiába tanít, nevel, a templom hiába hevít, lelkesít: ha a család meg nem rögzíti, meg nem köti az iskola tanítását, a templom hirdetését. [...] Csakis a család, és a családban a zsidó anya hivatott a gyermeket a hitnek és az életnek nevelni és ahol a gyermekszobában elmulasztották ezt a nevelést, ott az életnek kell azt átvennie és valóban az életnek idomító gyakorlatai sokkal fájdalmasabbak és, a mi szomorú, a legtöbb esetben már el is késették.*”⁷⁸

77 Idézi Széchenyi Ágnes: Müstoppoló és mecénás. Sárközi Márta (1907–1966). In Uó szerk.: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Bp., Magvető, 2004, 19.

78 Dr. Adler Illés óbudai főrabbi: Az olajos korsó. *Egyenlőség*, 1903. dec. 13, melléklet, 2.

Más szóval, a lényeg a zsidósághoz való kötődés családon belüli átadása volt, és nem kétség, hogy a karácsony, akármennyire is elvesztette keresztény jellegét, kevésbé volt alkalmas e kötődés átadására, mint a chanuka. Hogy e kötődés, a karácsony ellenére, tőle függetlenül, illetve vele együtt is átadható volt, ennek belátására a zsidó polgársághoz képest konzervatívabb, e polgárság egy részének a zsidóságtól való kétségtelen elidegenedését mély aggodalommal szemlélő neológ értelmiség nem volt felkészülve.

Miután 1895 őszén befejezte *A zsidó állam* című röpiratát, Theodor Herzl december 24-én meghívta magához egy kis beszélgetésre Moritz Gudemant, a neves bécsi főrabbit. Herzl nappalijában, a főrabbi nem kis meglepetésére, ott díszelgett a karácsonyfa.⁷⁹ Hogy a modern politikai cionizmus atyja, élve az alkalommal, megajándékozta-e a rabbit, arról nem szól a fáma.

79 Herzl később felhagyott a karácsony ünneplésével. Amos Elon: *Herzl*. New York – Chicago – San Francisco, Holt, Rinehart and Winston, 1975, 174.; Josef Fraenkel: *The Chief Rabbi and the Visionary*. In Uő szerk.: *The Jews of Austria. Essays on their Life, History and Destruction*. London, Vallentine, Mitchell & Co., 1967, 124.

KÉP–KERET

Az identitás konstrukciói

Szerkesztette:

Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter

Nyitott Könyvműhely – ELTE Közép-európai
Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatócsoport
Budapest, 2010